

**ПРАВОВІ ОСНОВИ І НОРМАТИВНА БАЗА ПО КОМПЛЕКТУВАННЮ
РАДЯНСЬКИХ ШТРАФНИХ ПІДРОЗДІЛІВ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ,**

Наукове осмислення подій Другої світової війни, неупереджений погляд на роль і участь ній різних формувань, в тому числі і штрафних підрозділів, викликають дослідницький інтерес, адже оцінка внеску цих воєнізованих формувань у хід військових операцій ніколи не ндрізнялася єдністю. Одні дослідники в їх існуванні і діяльності в роки війни вбачили реалізацію виключно дисциплінарної, караючої функції держави, інші розглядали їх як опору регулярним частинам на найважчих ділянках фронту.

Грунтовними є дослідження А. В. Громова [1], В. В. Бешанова [2] та О. В. Ісаєва [3], в яких вказуються причини створення штрафних формувань, описується їх участь у бойових рях, характеризується склад штрафбатів та штрафних рот. Дані про масштаби дезертирства із збройних сил СРСР в 1941 - 1945 рр. та заходи для боротьби з цим явищем містяться у працях зійськового історика В. О. Дайнеса [4; 5].

Поява штрафних підрозділів як форми покарання військових, з одного боку, а з іншого, як форми бойового застосування, пов'язана з найдраматичнішими моментами в історії нашої держави. 28 липня 1942 р. був виданий наказ НКО № 227, в якому наголошувалося, що «залізним законом дисципліни для кожного командира, червоноармійця, політпрацівника має бути вимога: «Ні кроку назад!» без наказу вищого командування. Панікери і боягузи повинні знищуватися на місці [6, с. 74]». Далі, посилаючись на заходи супротивника, який для відновлення дисципліни сформував більше 100 штрафних рот і близько десятка штрафних батальйонів, Й. Сталін особисто вважав за необхідне «повчитися цій справі в наших ворогів, як робили у минулому наші предки і здобували потім над ними перемогу [7, с. 268]». З утворенням штрафних підрозділів ставилася мета дати можливість військовим, які були винні у порушенні дисципліни, боягузтві або нестійкості, кров'ю спокутувати свою провину перед Батьківщиною.

Свою оцінку наказу дав, зокрема, маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков у своїх «Спогадах і роздумах»: «Ним вводилися жорсткі заходи боротьби з панікерами і порушниками дисципліни, рішуче засуджувалися «відступального» змісту настрої. Наказ був підкріплений посиленою партійно-політичною роботою у військах [8, с. 195]».

Відразу після підписання наказу № 227 були вжиті форсовані заходи щодо ознайомлення з ним особового складу, формуванню та визначенню порядку застосування штрафних і загороджувальних підрозділів і частин. Так, 29 липня начальник Головного політичного управління РСЧА А. С. ГЦербаков зажадав від керівників політуправління фронтів і округів та політвідділів армій «особисто простежити за тим, щоб наказ Наркома був негайно доведений до частин і підрозділів, зачитаний і роз'яснений всьому особовому складу Червоної Армії» [9, с. 325]. У свою чергу, народний комісар ВМФ адмірал флоту Н. Г. Кузнецов у директиві № 360 від 30 липня наказав командувачам флотами і флотиліями прийняти наказ № 227 «до виконання» [10, с. 43].

На підставі даного наказу було видано низку документів іншими відомствами і закладами. 31 липня нарком юстиції Н. М. Ричков і прокурор СРСР К. П. Горшенін підписали директиву № 1096, в якій військовим прокурорам і головам трибуналів наказувалося прийняти «рішучі заходи у наданні командуванню і політорганам реальної допомоги для виконання завдань, поставлених у наказі наркома оборони [1, с. 63]».

26 серпня Н. М. Ричков видав наказ «Про завдання військових трибуналів по втіленню в життя наказу НКО СРСР №227 від 28 липня 1942 р.» [11, с. 4], за яким на них покладалося завдання ведення боротьби з метою створення найсуворішого порядку і дисципліни в кожній частині, підрозділі та закладі. У відношенні злісних злочинців пропонувалося застосовувати жорсткі заходи, застерегти від скоєння злочину, не допускати огульного засудження осіб, щодо яких можуть бути вжиті заходи дисциплінарного впливу та інші заходи, передбачені наказом № 227, в тому числі відправка в штрафні підрозділи.

16 жовтня 1942 р. було видано черговий наказ НКО № 323 «Про направлення до штрафних частин військовослужбовців, засуджених військовими трибуналами із застосуванням відтермінування виконання вироку до завершення війни» [12, с. 178]. До речі, саме в ньому вперше згадується, принаймні, офіційна версія того, де ж саме несли службу ті засуджені солдати й офіцери, які відправлялися на фронт. «Дезертири, розкрадачі військового майна, п'яниці, злісні порушники військової дисципліни та інші нестійкі елементи, засуджені військовими трибуналами із застосуванням відтермінування виконання вироку до завершення війни, фактично уникають покарання. [Вони - Авт] потрапляють до запасних частин у діючу армію разом з усіма бійцями в складі маршових поповнень. Нерідко ці особи, перебуваючи у запасних частинах, а також прямуючи на фронт, ведуть розкладницьку роботу, а після прибуття на місце розчиняються в загальній масі й багато з них приховують свою судимість. Таким чином, судовий вирок не досягає мети, підривається авторитет суду і по суті завдається шкода військовим частинам, куди ці люди прибувають », - наголошувалось у преамбулі наказу НКО СРСР № 323 [13].

У подальшому розгляді процесу формування складу штрафних підрозділів ЧА, не можна проігнорувати ще один дуже важливий документ, а саме таємний наказ НКО № 0413 від 21 серпня 1943 р., як коментар до наказу №227, в якому командирам полків, дивізій та аналогічних частин приписувалося «направляти своєю владою до штрафних рот осіб сержантського й рядового складу за деякі види злочинів» [14, с. 79], зокрема за самовільне залишення частини, дезертирство, невиконання наказу, крадіжку військового майна, порушення статутних правил караульної служби тощо. Командири гарнізонів, окрім цього, мали право направляти до штрафних рот і затриманих дезертирів.

У вересні - листопаді 1942 р., за відповідними наказами НКО СРСР, до штрафних підрозділів ЧА почали направляти винних у навмисному псуванні військового спорядження (№ 0682), льотчиків-винищувачів, які «ухилялися від бою з повітряним противником» (№0685), симулянтів і тих, хто свідомо завдавав собі тілесних ушкоджень (№0882) [15]. У останньому зазначалося: «Відправляти на переогляд тих військовослужбовців, які визнані лікарськими комісіями придатними до служби, але продовжують вважати себе хворими, без попереднього ретельного огляду лікарями частин та їх письмових висновків. Якщо буде встановлено, що військовослужбовець симулює хворобу, віддавати його до суду, а засуджених негайно відправляти в штрафні частини діючої армії» [16].

Правовий статус осіб, зарахованих у ці частини, визначався спеціальними положеннями, затвердженими наказом НКО № 298 від 28 вересня 1942 р. «Положення про штрафні батальйони діючої армії» та «Положення про штрафні роти діючої армії», а також штати окремих штрафних батальйонів (ОПБ), рот (ОПР) й загороджувальних загонів [17]. Кожне «Положення...» складалося з трьох частин і 19 пунктів, що регламентували діяльність постійного та змінного складу штрафних підрозділів. У них говорилося, що «військовослужбовців, засуджених військовими трибуналами за військові чи інші злочини із застосуванням відтермінування виконання вироку до закінчення війни (примітка 2 до ст. 28 Кримінального кодексу РФСР), відправляти в штрафні частини діючої армії на термін від одного до трьох місяців». Якщо ж останній не визначений судовим вироком, то він «встановлюється наказом командира військової частини, в якій знаходиться засуджений» [18, с. 372].

Наприкінці літа 1943 р. командному складу військових округів і недіючих фронтів було вже надано право направляти військовослужбовців у штрафні формування без суду за певні види злочинів.

Зокрема осіб сержантського і рядового складу за самовільну відсутність, дезертирство, невиконання наказу, розбазарювання і крадіжку військового майна, порушення статутних правил вартової служби та інші військові злочини у випадках, коли звичайні заходи дисциплінарного впливу є недостатніми.

Для встановлення ж факту злочину проводилися дізнання у відповідності з наказом НКО від 1942 р. № 357. Направлення у штрафну частину оформлялося наказом по частині гарнізону) в установленому порядку (накази НКО 1942 р. №296 і 323). У випадках, коли до винного повинна була бути застосована більш сувора міра покарання, дізнання направлялися у військову прокуратуру й передавали винного суду військового трибуналу.

Стосовно осіб, що вчинили й спрямовані проти «порядку управління» злочини, і загально кримінального характеру (вбивства, розбій, великі крадіжки та розтрата) й до остаточного розгляду справи і винесення вироку опинилися на фронті, 29 липня 1942 р. пленумом Верховного Суду СРСР було ухвалено рішення про передачу матеріалів на них через військову прокуратуру у військовий трибунал за місцем служби звинувачуваного [19, с. 141].

Можна припустити, що саме за рахунок цієї категорії відбувалося поповнення штрафних підрозділів у кращому разі, а в гіршому, зважаючи на важкість статей, на них чекала вища міра покарання, передбачена відповідними статтями Кримінального кодексу. Спеціальними документами було визначено і порядок направлення у штрафні частини військовослужбовців, які дезертирували з ЧА або добровільно перейшли на бік ворога, а також перебували у полоні або на окупованій території. Так, 10 березня 1943р. заступник наркома оборони Є. А. Щаденко підписав директиву №97, в якій зазначалося: «Під час призиву до ЧА в місцевостях, визволених від німецьких загарбників, виявляються колишні військовослужбовці, які в свій час без опору здалися супротивникові в полон або дезертирували з ЧА і залишилися проживати на території тимчасово окупованій німцями або, опинившись оточеними в місці свого проживання, залишилися вдома, не прагнучи виходити з частинами ЧА. Таких осіб після швидкої перевірки негайно направляти в штрафні частини. Порядок і місця перевірки відносно рядового і молодшого складу встановити розпорядженням військради армії, а щодо середнього та вищого керівного складу - розпорядженням військради фронту. У спецтабори направляти лише осіб, щодо яких є серйозні підозри в антирадянській діяльності [20, с. 3]».

26 січня 1944 р. (через два роки після початку застосування відтермінування) з'явився гнівний за змістом і суворий за регламентуючою частиною наказ Наркомату оборони СРСР «Про порядок застосування примітки 2 до ст. 28 КК РФРСР (та відповідних статей КК інших союзних республік) і направлення засуджених до діючої армії». У цьому документі зазначалося, що судові органи у ряді випадків необгрунтовано застосовують відтермінування виконання вироку до осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, бандитизм, розбій, рецидивістів та тих, хто вже неодноразово дезертирував із ЧА. Суворо заборонялося надалі припускати таких помилок стосовно перелічених категорій і наказувалося надавати відтермінування лише особам призовного віку, пильно вивчивши перед тим як характер злочину, так і особистість засудженого. Цим же наказом скасовувалася низка попередніх аналогічних актів відносно застосування п. 2 до статті 28 КК [13].

У штрафні підрозділи направлялися особи, які співпрацювали з окупантами, наприклад, у доповіді керівника відділу по спецправам Головної військової прокуратури В. І. Стрековського зазначалося, що усіх їх «можна перевірити шляхом опитування місцевого населення і потім, у разі відсутності даних про їх вербування, зраду, передати в ЧА, направивши служити в штрафні роти [21, с. 142]». Пропозицію було прийнято і оформлено у вигляді спільної директиви НКВС/НКДБ СРСР № 494/94 від 11 листопада 1943 р.

Про осіб, направлених у штрафбат, негайно доповідалося Військовій раді фронту з додатком копії наказу або вироку. У штрафні частини направлялися і особи командного і керівного складу, які допускали безпечність та безконтрольність, внаслідок чого в тилу гинули військовослужбовці.

Наприклад, у травні 1944 р. нарком оборони Й. В. Сталін підписав наказ такого змісту: «18 травня ц. р. на станції Червоноармійська, в ешелоні з маршовим поповненням, що слідував з 6-ї запасної стрілецької дивізії, в результаті безконтрольності з боку офіцерського складу, червоноармійці, підбравши міну, почали нею розбивати дошки для розведення багаття і від розриву цієї міни було вбито 4 людини і поранено 9 осіб. Злочинні елементи, які перебували в складі ешелону, скориставшись цією подією, втягнули нестійких червоноармійців до порушення військової дисципліни, роззброєння та побиття офіцерського складу. Перевірити сержантський і рядовий склад ешелону і безпосередньо винних у порушенні дисципліни - передати суду військового трибуналу, арешту направити в штрафну частину, крім сержантського рядового складу роти автоматників і маршової батареї, які не брали участі в безладах» [22].

Як вже зазначалося вище, згідно з наказом № 227 командири полків «направлялися в штрафний батальйон не інакше як за вироком військового трибуналу фронту. Але були й винятки з цього правила, коли посадові особи йшли на пряме порушення наказу наркома оборони. Зокрема, заступник наркома оборони маршал Г. К. Жуков, у своєму наказі від 29 квітня 1944 р. зажадав: «За невиконання наказу військової ради армії, за залишення ворогові вигідних позицій і невжиття заходів до відновлення становище, за проявлене боягузтво, помилкові доповіді та відмови від виконання поставленого бойового завдання командира 342-го гвардійського стрілецького полку гвардії підполковника Ячменева Федора Абрамовича для спокутування своєї провини перед Батьківщиною направити в штрафний батальйон строком на два місяці. Наказ оголосити всьому офіцерському складу до командира батальйону включно [23, с. 85]».

Якщо з початку дії наказу в штрафники могли потрапити особи командного складу, які самовільно залишили займані позиції без наказу вищого керівництва, а також бійці і молодші командири, які були винні в порушенні дисципліни, за боягузтво, то надалі діапазон проступків і злочинів був значно розширений. Штрафні роти регулярно поповнювалися рядовими і сержантами, які скоїли злочини, а батальйони - офіцерами, які грубо порушили військову дисципліну, здійснили аморальні вчинки, а також які були повернуті до лав ЧА при звільненні окупованої території, та ті, що добровільно здались у полон або винні у втраті прапорів. Іноді в штрафники переводилися цілі частини. Наприклад, 23 листопада 1944 р. нарком оборони Й. В. Сталін підписав наказ № 0380 такого змісту: «214-й кавалерійський полк 63-ї кавалерійської Корсунської Червонопрапорної дивізії (командир полку гвардії підполковник Данилевич) в бою 26 жовтня 1944 р. загубив Бойовий Червоний Прапор полку» [24, с. 103] і тому весь 214-й кавалерійський полк перевели в розряд штрафників, а про цей випадок було оголошено всьому особовому складу ЧА. До речі, за проявлену мужність і самовідданість у боях особовому складу полку за клопотанням військової ради 3-го Українського фронту було повернуто колишній статус.

Отже, зауважимо, що перебування у штрафних ротах і батальйонах, хоча й було великим випробуванням для людей, все ж позбавляло їх необхідності відбуття багатолітніх термінів ув'язнення після війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Громов А. В. Правда о штрафбатах и заградотрядах во Второй мировой. Искупившие вину / А. В. Громов. - Харьков: Фолио, 2010. - 416 с.
2. Бешанов В. В. Ленинградская оборона / В. В. Бешанов. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2005. - 480 с.
3. Исаев А. В. Когда внезапности уже не было. История ВОВ, которую мы не знали / А.В. Исаев - М :

- Яуза, 2006. -480 с.
4. Дайнес В.О. Правда о штрафбатах - 2 / В. О.Дайнес, В. В. Абатуров. - М.: Яуза, 2009. - 493 с.
 5. Дайнес В. О. Мифы и правда о штрафниках Красной Армии / В. О. Дайнес. - М.: Яуза, 2011. - 462 с.
 6. Приказ народного комиссара обороны Союза ССР № 227, 28 июля 1942 г. // Военно- исторический журнал. - 1988. -№ 8. - С. 74.
 7. Сталин И В. Сочинения: В 18-и томах / И. В. Сталин. -М.: Издательство «Писатель», 1997. - Т. 15.- 469 с.
 8. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. В 2 т. / Г. К. Жуков. - М.: Олма-Пресс, 2002. - Т. 2. - 425 с.
 9. Пыхалов И. В. Великая Оболганная война / И. В. Пыхалов. - М.: Зксмо, 2005. — 480 с.
 10. Кустов М. В.Реальная история штрафбатов и другие мифы Великой Отечественной войны / М. В. Кустов - М.: АСТ, Астрель, 2011,- 320 с.
 11. Чернявский И. Ф. «Ни шагу назад!» - второе дыхание Победы / И. Ф. Чернявский // Дуэль. - 23 июля. - 2002. -№ 30 (275). -С.4.
 12. Горьков Ю. А. Государственный Комитет Обороны постановляет (1941-1945). Цифры, документы / Ю. А. Горьков. - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. - 570 с.
 13. Веремеев Ю. Штрафники //Анатомия армии. / [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.Kiev.Ua/army/hist/index.shtml>.
 14. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. - М.: «Издательство «Русь»», 2003. - Т.III.Кн. 2: От обороны к наступлению. 1 июля - 31 декабря 1942 года. - 724 с.
 15. Штрафной удар по Красной армии / [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://kommersant.ru/doc/14671>
 16. Баринев Е. Х., Ромодановский П.О. Научно-исследовательский т личит судебной медицины в годы Великой Отечественной войны. Матер. IV Всер. Конф. Москва. - 2008 / [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.historymed.ru
 17. Штрафники на войне. Как отличить правду от вымысла? / [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-36247/>
 18. Приказн народного комиссара обороны СССР: 22 июня 1941 - 1942 г. / Сост. А. И. Барсуков - М.: Воениздат, 1997.-745 с.
 19. Вронська Т. В. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній Армії періоду Великої Вітчизняної війни / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. - 2006. - №6.-С. 137- 150.
 20. Мороз А.М. Искупление кровью. Как 8-й отдельный штрафной батальон прошел с боями от Волги до Одера / А. М. Мороз // Красная Звезда. - 2006. - 15 июня. - С. 3.
 21. Вронська Т. В. Звіти військової прокуратури як джерело вивчення фронтової повсякденності (1941 - 1943 рр.) / Т. В. Вронська // 36. наук, статей «Сторінки воєнної історії України». - К.: Інститут історії України НАН України, 2011.- Вип. 14. - С. 8 - 23.
 22. Штрафной удар по Красной армии / [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://kommersant.ru/doc/14671>
 23. Сталин И.В. Сочинения: В 18-й томах / И. В. Сталин. -М.: Издательство «Писатель», 1997. - Т. 15.- 469 с.
 24. ПЫЛЬЦЫН А. В. Главная книга о штрафбатах / А. В. Пыльцын. - М.: Зксмо, 2009. -512 с.